

NORBERT OSTROWSKI* | UNIwersytet Jagielloński

O pochodzeniu spójnika przyzwalającego *aczkolwiek*

Słowa kluczowe: składnia historyczna, etymologia, zdanie złożone, zmiany językowe.

<https://doi.org/10.31286/JP.00460>

Wstęp

Od strony formalnej etymologia *aczkolwiek* nie budzi wątpliwości. Chodzi o zrost staropolskiego spójnika *acz* ‘jeśli; chociaż’ z sufiksem *-kolwiek*, identycznym jak w zaimkach nieokreślonych *ktokolwiek*, *cokolwiek*. I właśnie identyczność budowy spójnika *aczkolwiek* i zaimków nieokreślonych jest najciekawsza. Sugeruje bowiem, że funkcjonalnie nieokreśloność, przyzwolenie i warunek mają ze sobą coś wspólnego. Celem niniejszego artykułu jest opis tej relacji i w konsekwencji wyjaśnienie, dlaczego spójnik zdaniowy *aczkolwiek* jest zbudowany jak zaimek nieokreślony.

Artykuł ma następującą strukturę. W rozdziale pierwszym omówiono pochodzenie staropolskiego spójnika *acz*. W rozdziale drugim przedstawiono przyczyny zmiany: spójnik warunkowy → spójnik koncesywny i podjęto próbę odpowiedzi na postawione we *Wstępie* pytanie. Artykuł jest przyczynkiem do historycznego opisu składni zdania złożonego w języku polskim. Wprowadza termin *zdania warunkowo-pryzwalające*, który wedle mojej wiedzy nie funkcjonuje w językoznawstwie polonistycznym, a który okazuje się bardzo przydatnym narzędziem opisu¹. Zaprezentowana analiza stanowi również kolejny argument za uwzględnieniem składni w badaniach etymologicznych.

1. Od spójnika łącznego do spójnika warunkowego, czyli o pochodzeniu słowiańskiego *ače*

Wydaje się, że istnieje zgoda wśród sławistów, że psłów. **ače* ‘jeśli’ stanowi zrost ogólnosłowiańskiego spójnika *a* z enklityką *-če*, która kontynuuje ide. enklitykę **-k^we ‘i’* (zob. SP: 149–150)². Gorzej wypada odpowiedź na pytanie, w jaki sposób połączenie spójnika *a* i enkli-

* norbert.ostrowski@uj.edu.pl; ORCID: 0000-0001-9046-4981

1 W ostatnich kilkunastu latach obserwujemy wzrost zainteresowania opisem składniowym, w tym opisem wyrażen funkcyjnych, zarówno w ujęciu synchronicznym, jak i diachronicznym (np.: Kisiel 2012; Grochowski i in. 2014; Kleszczowa, Szczepanek (red.) 2014; Kleszczowa 2015; Krążyńska i in. 2015; Mika, Słoboda 2015).

2 Oczywiście w literaturze przedmiotu można znaleźć także inne próby objaśnienia spójnika *ače*, ale nie wytrzymują one krytyki. Autorzy ÈSSĀ (t. 1: 36) łączą *ače* z łac. *at-que* ‘a co więcej, a zwłaszcza, a ponadto; jednak; a tymczasem; jak, jakby, niż’. Odpowiednikiem etymologicznym łac. *at-* jest słow. *ot(ě)* ‘od’. Po pierwsze jednak, nie podano innych przykładów, które potwierdziłyby tezę, że zanik spółgłoski /t/ powodował w językach słowiańskich wzdłużenie poprzedzającej samogłoski. Po drugie, łac. *at* funkcjonuje jako spójnik adwersatywny (‘ale przecież’). Autorzy ÈSSĀ nie wskazują żadnej paraleli, która uzasadniałaby przyjętą przez nich ścieżkę rozwojową: adwersatywność → warunek (zob. Traugott 1985). Rozwój czeskiego

tyki *-če* (< ide. **-k^we 'i'*) stało się spójnikiem zdań warunkowych, a wtórnie zdań okolicznikowych przyzwolenia. Zauważmy, że w starych językach indoeuropejskich enklityka ide. **-k^we 'i'* jest zaświadczona także jako spójnik zdań warunkowych. Przykłady odnajdujemy w staroindyjskim *ced 'jeśli' < *ca id < *k^we id*, łacińskim *abs-que 'jeśliby nie'* (Wackernagel 1942/1955), hetyckim *ta-ku 'jeśli'* i staroawestyjskim *-cā* (West 2011: 88). W hetyckim enklityka ide. **-k^we 'jeśli'* jest poświadczona jako spójnik warunkowy *ta-ku < *to-k^we*, ale również jako spójnik dysjunktywny *-(a)ku...-(a)ku... 'albo...albo'* (Watkins 1985/1994), co wymaga odrębnego komentarza. Na związek funkcjonalny scs. *ašte 'jeśli'* z het. *ta-ku* zwrócił już uwagę Heiner Eichner (1971: 27), a ostatnio George E. Dunkel ((red.) 2014, t. 2: 705)³. Podane poniżej przykłady (1)–(3) uprawdopodobniają zestawienie *ače 'jeśli'* z ide. **-k^we 'i; jeśli'*. A zatem w wypadku psłów. **ače 'jeśli'* mamy do czynienia z archaizmem epoki indoeuropejskiej. Przyczyny zmiany funkcjonalnej: spójnik łączny → spójnik warunkowy pozostają niejasne, ale zmiana ta nie ogranicza się tylko do starych języków indoeuropejskich. Odnajdujemy ją także w średnioangielskim (1), staroislandzkim (2) i staropolskim (3)⁴:

(1) *It were grete joye unto us all, and hit myghte please the kynge to make her his quene* 'Byłaby to dla nas wszystkich wielka radość, jeśli król zechciałby ją uczynić swoją królową' (1485; *Le Morte Darthur*, by Syr Thomas Malory; MEC).

(2) *at ek fá þín mér til eiginkonu ok sé þat vili fǫður þíns* 'żebym ja wziął sobie ciebie za żonę, jeśli taka byłaby wola twojego ojca' (Baetke 2006: 467).

(3) *co wam pomoże taka wielika thuszcza, a wy leżycie porażeni* 'co wam pomoże tak wielki tłum, jeśli wy leżycie porażeni' (Klemensiewicz 1965: 471).

W każdym z tych przykładów spójnik zdań współrzędnych (ang. *and*, stisl. *ok 'i'*, pol. *a*) został użyty w funkcji spójnika warunkowego. Za przedstawionym powyżej tłumaczeniem *ače 'jeśli'* przemawia również spójnik staroczeski *leč 'jeśli tylko'*, który kontynuuje zachodniosłów. **lě-če*. Słownik języka staroczeskiego Jana Gebauera wymienia *leč* w funkcji 'jeśli tylko'. To jest dokładnie to, czego się spodziewamy jako wyniku konflicji słowiańskiej partykuły restryktywnej **lě-* 'tylko' oraz spójnika *-če 'jeśli' < ide. *-k^we*. Ciekawe, że słownik J. Gebauera

leč sugeruje raczej kierunek odwrotny, a więc: warunek → koncesywność → adwersatywność. Jeszcze inne objaśnienie zaproponował Andrzej Bańkowski (2000: 3), którego zdaniem *acz* kontynuuje starsze **jače* i pozostaje w związku etymologicznym z *jako*. Niestety autor nie wyjaśnił przyczyn zaniku nagłosowej joty. Nie wskazał też innych przykładów takiej zmiany w języku polskim. Jeszcze inną etymologię proponują autorzy *Słownika zapomnianych wyrażzeń funkcyjnych*" (Pawelec (red.) 2015). Twierdzi się tam, że *acz* jest zrostem spójnika *a* z zaimkiem pytajnym **čb*. Po pierwsze, takie objaśnienie odrywa stpol. *acz 'jeśli'* od strus. *aucę 'jeśli'* i tym samym mnoży byty, ponieważ konieczne stają się odrębne etymologie dla formy staropolskiej i staroruskiej. Po drugie, zakłada ono rozwój: dysjunkcja → warunek, na co trudno znaleźć przykłady (zob. Traugott 1985). W rzeczywistości częsty jest kierunek odwrotny, tj.: warunek → dysjunkcja, np. łac. *sive 'albo' : si 'jeśli'*, łot. *jeb 'albo' : stlot. jeb 'jeśli'*. Aby zrozumieć ten rozwój, należy się odwołać do zdań warunkowo-przyzwalających, o czym niżej.

3 O pochodzeniu spójnika *ašte* zob. Ostrowski (w druku). Tu tylko zaznaczę, że *ašte* pochodzi z **at-ke* (< **ād-* + *-k^we*) i tak się ma do *ače* jak scs. *tožde* 'w ten sam sposób' do scs. *tože* 'też'.

4 Poza językami indoeuropejskimi zaobserwowano ją także w języku mingrelskim (zob. Harris, Campbell 1995: 290).

nie wspomina natomiast *leć* w funkcji adwersatywnej, co każe sądzić, że funkcja ta w czeskim i polskim (por. *lecz*) jest wynikiem późniejszego rozwoju⁵. A zatem staropolski spójnik warunkowy *acz* ‘jeśli’ jest archaizmem, a użycie *-cz < -če* ‘jeśli’ w enklizie po pierwszym akcentowanym wyrazie w zdaniu (tzw. prawo Wackernagla) jest dziedzictwem języka praindoeuropejskiego.

2. Od spójnika warunkowego do spójnika przyzwalającego

Drugą najczęstszą funkcją spójnika *ače* w języku staropolskim, staroczeskim i staroruskim była funkcja spójnika zdań okolicznikowych przyzwolenia (‘choć’). Jeśli zrozumiemy, w jaki sposób doszło do zmiany funkcjonalnej: spójnik warunkowy → spójnik przyzwalający, będziemy mogli odpowiedzieć na postawione we *Wstępie* pytanie o przyczyny podobieństwa w budowie między spójnikiem przyzwalającym *aczkołwiek* a zaimkami nieokreślonymi typu *cokolwiek*. Lecz wypada tu też dodać kilka słów wprowadzenia na temat trzeciego typu zdań – zdań warunkowych przyzwalających. Ich opisowi poświęcił szereg prac Ekkehard König (1985, 1986; zob. też Haspelmath, König 1998), a w języku polskim najważniejsze informacje znajdzie czytelnik w moim artykule (Ostrowski 2022).

Wyróżniamy trzy rodzaje zdań warunkowo-pryzwalających: skalarne zdania warunkowo-pryzwalające (ang. *scalar concessive conditionals*) (4), alternatywne zdania warunkowo-pryzwalające (ang. *alternative concessive conditionals*) (5) i uniwersalne zdania warunkowo-pryzwalające (ang. *universal concessive conditionals*) (6). Przykłady:

- (4) Nawet jeśli nie lubisz zabytków, ten zamek ci się spodoba.
- (5) Chcesz czy nie chcesz, pomogę ci.
- (6) Cokolwiek im powiesz, nie posłuchają cię.

W protasis (p) każdego z tych zdań mamy dwie lub więcej możliwości i dla każdej z nich twierdzenie zawarte w apodosis (q) jest prawdziwe. Jak pisze E. König (1985: 3): „W przeciwieństwie do zwykłych zdań warunkowych zdania warunkowo-pryzwalające wiążą serię warunków zawartych w protasis z rezultatem, o którym mówi apodosis”⁶. Przykładowo w (5) protasis podaje dwie możliwości, które pozostają wobec siebie w stosunku dysjunkcji (*chcesz czy nie chcesz*). Dla obu możliwości prawdą jest twierdzenie zawarte w apodosis (q), czyli *pomogę ci*. Ten typ zdań (tzw. *alternative concessive conditionals*) tłumaczy, dlaczego w niektórych językach spójnik warunkowy uległ reinterpretacji i zaczął funkcjonować jako spójnik dysjunktywny, np. łac. *sive* ‘albo’: *si* ‘jeśli’ i łot. *jeb* ‘albo’ < ‘jeśli’ (Ostrowski 2010). W ten sposób

5 Prawdopodobnie funkcja adwersatywna pozostaje w związku z funkcją koncesywną, ponieważ w obu wypadkach mamy do czynienia z „niespełnionymi oczekiwaniami” (ang. *denial of expectations*), np. *Kupiłem dobry, ale/choć tani samochód*. Innymi słowy, spodziewam się, że dobry samochód nie może być tani, ale moje oczekiwania się nie spełniły. Funkcja przyzwalająca *lećb* jest dobrze poświadczona w staroczeskim i dolnołużyckim. Więcej o *denial of expectations* zob.: Sweetser (1990); Malchukov (2004).

6 Oryg. „In contrast to simple conditionals, irrelevance (concessive) conditionals relate a series of antecedent conditions to a consequent” (tłum. własne).

możemy objaśnić także dysjunktywny charakter hetyckiego *(a)ku...-(a)ku...* ‘albo...albo’ oraz staroczeskiego *leč* ‘albo’ < ‘jeśli tylko’. Z kolei w (6) w protasis możemy użyć kwantyfikatora uniwersalnego, czyli dla każdego X faktem jest to, o czym mówi apodosis. Innymi słowy: „Możesz im powiedzieć cokolwiek: A, B, C itd., ale oni ciebie i tak nie posłuchają”. I właśnie ten typ zdań będzie dla nas w dalszej części najważniejszy ze względu na wyrażoną w nim nieokreśloność niespecyficzną⁷.

Zdania warunkowo-przyzwalające różnią się od zdań przyzwalających także tym, że te pierwsze są zdaniami semifaktywnymi. Innymi słowy, ich protasis (p) mówi o hipotezach, a apodosis (q) o faktach. Weźmy jako przykład zdanie (6). Protasis (*Cokolwiek im powiesz*) informuje o hipotezach, ponieważ nie wiemy, co nadawca powie. Jednak bez względu na wszystko nastąpi fakt, o którym mówi apodosis (*nie posłuchają cię*). Inaczej rzecz się ma ze zdaniami okolicznikowymi przyzwolenia, w których zarówno zdanie podrzędne, jak i nadrzędne mówią o faktach, np.:

(7) Chociaż pada deszcz, idę na spacer.

W powyższym przykładzie mowa jest o dwóch faktach: *pada deszcz* (fakt 1) i *idę na spacer* (fakt 2). Natomiast to, co łączy oba typy zdań, to dysonans, jaki istnieje między regularnościami obserwowanymi w świecie a sytuacjami opisywanymi w przykładach (4)–(7). Oba typy zdań, warunkowo-przyzwalające i przyzwalające, inaczej niż zdania warunkowe, opisują sytuacje atypowe w porównaniu z ogólnymi tendencjami w świecie. Dlatego zarówno zdania warunkowo-przyzwalające, jak i okolicznikowe przyzwolenia mają presupozycję ‘jeśli p, to (normalnie) nie q’, tzn. że jeśli pada deszcz, to zazwyczaj nie idziemy na spacer⁸.

W historii języków znajdujemy przykłady przesunięć znaczeniowych między zdaniami warunkowo-przyzwalającymi i okolicznikowymi przyzwolenia. Na przykład łac. *etsi* ‘nawet jeśli; chociaż’ budową odpowiada ang. *even if* ‘nawet jeśli’; spójnik *et* ‘i’ funkcjonował w łacinie także jako partykuła skalarno-addytywna ‘nawet’. Angielski *though* ‘chociaż’ w czasach Williama Szekspira znaczył ‘nawet jeśli’ (Haspelmath, König 1998: 568). W staroruskim spójnik przyzwalający *хотѧ* (pol. *chociaż*) zaświadczony jest szczerkowo również jako spójnik warunkowy (zob. Srezniewskij 1893–1912, t. 3: 1393). E. König (1986) omówił szereg kontekstów, w których zdania warunkowe mogą być interpretowane jako zdania warunkowo-przyzwalające lub przyzwalające. Na przykład jeśli protasis zdania warunkowego zawiera wyrażenie, które oznacza wartość ekstremalną na skali pragmatycznej języka, wówczas takie zdanie można zinterpretować jako zdanie warunkowe przyzwolenia. Dobrym przykładem takiej zmiany jest wspomniane już łac. *etsi* ‘nawet jeśli; chociaż’, gdzie *et* ‘nawet’ wskazuje właśnie na wartość ekstremalną na skali prawdopodobieństwa. O przesunięciu znaczeniowym ‘nawet jeśli’ → ‘chociaż’ decydują dwie rzeczy. Po pierwsze, w protasis występuje partykuła skalarno-addytywna ‘nawet’, która wskazuje na rzecz najmniej prawdopodobną na skali. Po drugie,

7 O nieokreśloności niespecyficznnej zob. Ostrowski 2022: 34–35.

8 Bardziej szczegółowe omówienie tego zagadnienia znajdzie czytelnik w artykule Ekkeharda Königa i Petera Siemunda (2000).

w zdaniach warunkowo-przyzwalających dla każdej możliwości zawartej w protasis (p) twierdzenie zawarte w apodosis (q) jest prawdziwe. Skoro q jest prawdziwe także dla możliwości najmniej prawdopodobnej zawartej w p (wskazuje na to ‘nawet’), to wiedząc, że protasis (p) nie występuje normalnie z apodosis (q), otwiera się droga do reinterpretacji skalarnego zdania warunkowo-przyzwalającego (‘nawet jeśli p, to q’) jako zdania koncesywnego (‘choć p, to q’). E. König (1986: 236–237) wskazał szereg kontekstów, które sprzyjają takim zmianom wraz z przykładami. Znalazły się wśród nich tzw. partykuły wyróżniające (ang. *focus particles*): *tylko*, *nawet* (np. *Jeśli tylko wypijesz kropelkę alkoholu, szef wywali cię z roboty*); wszelkie wyrażenia wskazujące na wartości ekstremalne, np.: *całą butelkę, kropelkę* (np. *Jeśli wypiję całą butelkę, szef mnie nie wywali*); superlatywy i pseudosuperlatywy (np. ang. *If I were Rockefeller, I would not be able to pay for this* ‘Nawet jeśli byłbym Rockefellerem, nie byłbym w stanie za to zapłacić’); zaimki nieokreślone w tzw. funkcji wolnego wyboru (ang. *free-choice determiners*, np. *Jeśli cokolwiek im powiesz, to...*). Po tym koniecznym, acz mocno ograniczonym wstępie teoretycznym czas przejść do analizy materiału staropolskiego. Wszystkie poniższe przykłady pochodzą z sstp (z tomu 1). Najczęstsze było użycie *acz* w zdaniach warunkowych, np.:

(8) *Ona kędy vmrze, tedy na dzeczy, acz (si) ge bądze myala, przereczzone wszytško ma szpascz (Sul 51)* ‘Ona, gdziekolwiek umrze, wtedy na dzieci, jeśli je będzie miała, wszystko, co przyrzczone, ma przejść’.

Jeśli jednak spójnik warunkowy *acz* występował z partykułą restryktywną *jedno* ‘tylko’, <*acz* *gyedno*> ‘jeśli tylko’, wówczas zdanie nabierało funkcji warunkowo-przyzwalającej jak w przykładzie (9):

(9) *Poth wschodem gy naydzecz<e>, acz go gyedno szukacz chczecze (Aleksy w. 208)* ‘Pod wejściem go znajdziecie, jeśli go tylko szukać chcieć’.

Przykład (9) to zdanie semifaktywne. Apodosis mówi o fakcie (‘pod wejściem go znajdziecie’), natomiast protasis o hipotezach (‘jeśli go tylko szukać chcieć’). Wprowadzenie partykuły restryktywnej narzucało protasis nieokreśloność niespecyficzną, por. *Co tylko/Cokolwiek mi dasz, to zjem*. Ciekawe jest porównanie tego zdania ze zdaniem (10), w którym mamy połączenie *acz* ‘jeśli’ z enklityką restryktywną *-le* ‘tylko’, a całość *aczle* funkcjonuje jako spójnik przyzwalający:

(10) *Vbodzi duchem są nawyączyez czy, gisch gymyeny a tego swyata czczy ny zacz nye wazą, aczle ge mayą* ‘Ubodzy duchem są najwięcej ci, którzy imienia i czci tego świata za nic sobie poczytują, chociaż je mają’.

Na tym przykładzie obserwujemy przejście od ‘jeśli tylko’ (por. (9)) do ‘choć’. Interpretacja *aczle* w (10) jako ‘jeśli tylko’ byłaby niepoprawna, ponieważ zakładałaby, że autor nie jest pewny, czy ubodzy duchem mają cześć tego świata. Podobną sytuację obserwujemy w przykładzie (11):

(11) *Bili mistrzewywe, yako y dzyssya schą gich ycznyewywe, aczle dyabel mistrze pobrał* ‘Byli mistrzowie, jako i dzisiaj są ich uczniowie, chociaż diabeł mistrzów pobrał’.

W (11) autor nie ma wątpliwości, że diabeł zabrał mistrzów kacerskich, a zatem mamy do czynienia z faktem, przynajmniej w mniemaniu autora, a zdanie jest przyzwalające, a nie warunkowo-pryzywalające.

(12) *Acz (si) vstawo przeciwno mne grodi, ne bōdze se bacz serce moie (Psałterz floriański, koniec XIV wieku, psalm 27:3)* ‘Choćby stanęły przeciwko mnie twierdze, nie będzie się bać serce moje’.

W przykładzie (12) w protasis pojawia się kontekst wskazujący na ekstremum i w związku z tym całość możemy przetłumaczyć jako ‘Jeśli nawet ustawią przeciwko mnie twierdze...’ i przyjmując interpretację warunkowo-pryzywalającą. Jeśli jednak autor traktował zderzenie z potęgą jako rzecz nieuniknioną, możliwa staje się również interpretacja koncesywna (‘choćby’). Ten przykład pokazuje, na co zwrócił uwagę E. König (1986: 242), że w obrębie zdań okolicznikowych musimy się liczyć z tym, że różnice między nimi nie mają charakteru dyskretnego, co oczywiście sprzyja przesunięciom znaczeniowym.

2.1. O pochodzeniu *aczkolwiek*

Jednym ze sposobów tworzenia w staropolszczyźnie zaimków nieokreślonych w funkcji *free choice determiner* (np. *Weż którąkolwiek czekoladę*) była derywacja za pomocą sufiksów *-koli*, *-kolwie*, *-kolwiek*, np.: *cokoli*, *cokolwie*, *cokolwiek*. Możemy ich używać w uniwersalnych zdaniach warunkowo-pryzywalających, por. przykład (6), a zatem to właśnie ten typ zdań stanowi punkt, w którym schodzą się nieokreśloność, warunek i koncesywność (przyzwolenie). Dobrej analogii dostarcza stpol. *jakokoli*. W przykładzie (13) dawny zaimek *jakokoli* występuje jako spójnik warunkowo-pryzywalający (‘jeśli w jakikolwiek sposób’):

(13) *Yakomkoly szgrzeszył: pychą, lakomstvem..., tego my žal y tego sya kaya* ‘W jakikolwiek sposób zgrzeszyłem [...], tego żałuję [...]’.

W przykładzie (14) pojawia się <yakokoly> jako spójnik przyzwalający:

(14) *Gensze yakokoly bog gest y czlowek (licet deus sit et homo), ne dwa wszdy, ale gedem gest Kristus* ‘Który chociaż jest Bogiem i człowiekiem [...]’.

Natomiast kontekstu pomostowego (ang. *bridging context*) dostarcza (15), gdzie możliwa jest dwojaka interpretacja: ‘jeśli jakikolwiek’ oraz ‘choćby’:

(15) *Jakokoly (OrtMac 59: yakokolwyek) stary obyczay dawnego prawa bandze odmyenyon w lepszy obyczay, tako wszdy ma szye szostacz, czo szandzono starym obyczagem* ‘Jeśli jakikolwiek stary obyczaj [...] / Chociaż stary obyczaj [...] będzie odmieniony [...]’.

Paraleli dla *jakkolwiek* dostarcza łaciński spójnik *quamquam* ‘choć’, czyli pierwotny *accusativus* zaimka nieokreślonego *quisquis* ‘którykolwiek’. Uniwerbizacja *jako* z *koli* jest zjawiskiem stosunkowo późnym, o czym świadczy tmeza końcówki czasownikowej *-m-* (1 sg.) w *jako-m-koli*, zob. przykład (13)⁹. W języku staroruskim (zob. Sreznevskij 1893–1912, t. 1: 1250) frazy *аще коли* ‘jeśli kiedykolwiek’ jeszcze nie uległy uniwerbizacji i taki stan musimy przyjąć także dla polskiego *jako* stan wyjściowy i zrekonstruować prapolskie **ače koli* > stpol. *aczkoli*. Pierwotne znaczenie **ače koli* to najprawdopodobniej **‘jeśli kiedykolwiek’*, a analogii dostarcza potoczne *jeślikolwiek* ‘jeśli kiedykolwiek’¹⁰. Stan zbliżony do pierwotnego zachował się w irrealis w przykładzie (16):

(16) *A gdyby (quod si) na naszym dworze ... kto brony dobądze ..., tedy na naszym laszce ma bycz, a gdyby vranyl (si vero vulneraverit), tedy... ma bycz skaran... Aczkolyby (si vero, Sul 64: alye gdi) na naszym dworze... czso ykradł, tedy vcho ma bycz yrsnyono ‘[...] A z drugiej strony jeśliby na naszym dworze coś ukradł [...].’*

Zdanie warunkowe z *aczkoliby* wskazuje na zmianę tematu w stosunku do zdania wcześniejszego (ang. *change of topic*). Podobnie zachowuje się spójnik *aczkole* ‘choć; a jeżeli’¹¹. *Zazwyczaj* jest to spójnik przyzwalający, ale nie w przykładzie (17):

(17) *Gdy ją (sc. kopę zboża) kto wezmye we dnye, wyny sądowy schescz grzywyen... ma dacz; aczkole (si autem) ją wezmye w noczy, wyznawamy bycz złodzeystwo ‘Gdy ją weźmie w dzień [...]; a jeżeli weźmie ją w nocy [...].’*

Niestety ubóstwo tekstów i ich późna metryka nie pozwalają ocenić, który szczebel na drodze od ‘jeśli kiedykolwiek’ do ‘choć’ reprezentuje zdanie (16), jednak widoczne w nim znaczenie warunkowe pozwala przyjąć, że mamy tu do czynienia z archaizmem w stosunku do typowych użyc przyzwalających (‘choć’). Co więcej, zdanie (16) łatwo zinterpretować jako uniwersalne zdanie warunkowo-pryzwalające (‘A jeśliby cokolwiek ukradł...’), a więc bliskie temu, co zakładamy jako punkt wyjścia.

2.2. O pochodzeniu sufiksu *-kolwiek*

Staropolskie sufiksy *-koli* i *-kolwie* pozwalają podzielić *-kolwiek* na trzy elementy: **-kolb* > pol. *-kol-*, *-wie-* oraz *-k*. Niejasny jest stosunek *-i* w scs. *koli* ‘ile?; kiedykolwiek’ do *-b* w scs. *kolb*

9 Przy okazji mamy tu dobry przykład działania prawa Wackernagla.

10 *Chciałem tylko dodać, że jeślikolwiek będę chciał coś kupić powyżej kwoty 300 zł (transport gratis) to pierwszą czynnością będzie sprawdzenie, czy ten sklep tego nie oferuje* (<https://www.ceneo.pl/sklepy/domar-bydgoszcz.pl-s243/opinie-13>, dostęp: 1 września 2023).

11 Relacja między *-li* w *-koli* oraz *-le* w *-kole* jest jeszcze jednym przykładem przydatności stosowania w opisie pojęcia *zdania warunkowo-pryzwalające*. Partykuła pytajna *-li* już w prasłowiańszczyźnie służyła do tworzenia zdań warunkowych. Użycie w tej samej funkcji partykuły restryktywnej *-le* po starym zaimku względnym jest zjawiskiem typologicznie częstym, np. niem. *was nur* ‘co tylko’ (zob. Haspelmath, König 1998; dla polszczyzny – Ostrowski 2022). Szczegóły opisu pozostawiam na inną okazję.

‘jak bardzo?’, ale podobną relację obserwujemy również w innych wypadkach, por. *-li* ‘czy?’ obok *albo* ‘albo’. Element *-wie-* to zapewne zgramatyzowany czasownik *wiedzieć* (scs. *věděti* ‘wiedzieć’), a zatem stpol. *ktokolwie* to etymologicznie *‘ktokolwiek wie’. Najciekawszy jest ostatni morfem, czyli *-k*. Trudno go oddzielić od *-k* w dialekalnych formach zaimków *ktosik* i *cosik*. Ich odpowiedniki literackie *ktos* i *coś* możemy uznać za derywaty z ogólnosłowiańskim zaimkiem wskazującym *sb* ‘ten’, *si-cb* ‘taki’. Co do użycia *sb* w enklizie, por. stpol. *dziń-ś*. Typologicznie *cto-ś* daje się porównać z ros. *кто-то*. W obu wypadkach w enklizie stoi zaimek deiktyczno-anaforyczny. Zjawisko wydaje się stare, bo już prasłowiańskie, por. *kǔ-to < *kǔ-to i *čb-to* < *ki-to, a nawet bałto-słowiańskie, por. lit. *ki-tas* ‘inny’ (łot. *cits* ‘inny’ i stpr. *kittan* ‘inny’). Zakładając apokopę końcowej samogłoski, możemy wyprowadzić *-k* z postpozycji *-ko*, por. scs. *koli-ko* ‘ile?’ od *koli*. Enkliza *-ko* w zaimkach nieokreślonych wydaje się znowu zjawiskiem bałto-słowiańskim, por. *kiek* ‘ile?’ < stlit. neutr. *kieka* ‘cokolwiek; ilekolwiek; ile?’ < *kaja-ka, gdzie bałt. *-ka* i słow. *-ko* kontynuują neutrum ide. **k^wo-d* (por. łac. *quod*) (zob. Ostrowski 2014: 243–245). Ponieważ w starych językach indoeuropejskich zaimki nieokreślone tworzono przez dodanie zaimka **k^wi-*, por. łac. *quisquis* ‘ktokolwiek’ czy stgr. *ὅστις* ‘ktokolwiek’ < **yos-k^wis*, to kuszące jest przyjąć, że na gruncie bałto-słowiańskim funkcję analogiczną do **k^wi-* pełniło neutrum **k^wo-d*. To z kolei otwiera nam ciekawe perspektywy do analizy słowiańskich i bałtyckich zaimków typu *ja-kǔ*, *ka-kǔ* oraz lit. *jó-k-s* ‘żaden; ktoś, ktokolwiek’, *kó-k-s* ‘jaki; jakiś, jakikolwiek’ i in. Punktem wyjścia byłyby instr. sg. **k^wā-* zaświadczony w przysłówku łac. *quā* ‘którędy’. W ten sposób wyjaśnienie znalazłoby użycie *jako* i *kako* w funkcji porównawczej. Są to jednak tematy, które wykraczają daleko poza ramy niniejszego artykułu.

Wnioski

Zaprezentowany artykuł stanowi przyczynek do historycznego opisu składni zdania złożonego w języku polskim. Celem było wyjaśnienie związku funkcjonalnego między zdaniami warunkowymi, przyzwalającymi i nieokreślonością, a na taki związek wskazuje identyczność budowy spójników przyzwalających *jakkolwiek* i *aczkolwiek* oraz zaimków nieokreślonych *jakikolwiek*, *cokolwiek* i in. Aby zrozumieć identyczność budowy spójnika *aczkolwiek* i zaimka *cokolwiek*, należy wyjść od uniwersalnych zdań warunkowo-pryzwalających, które łączą pewne cechy zdań warunkowych, warunkowych przyzwolenia i okolicznikowych przyzwolenia. Artykuł jest zarazem okazją do zademonstrowania możliwości, które w badaniach etymologicznych daje składnia historyczna. Jest również argumentem za regularnością zmian semantycznych w obrębie gramatyki.

Skróty:

---

ang. – angielski, ide. – indoeuropejski, instr. – instrumentalis, lit. – litewski, łac. – łacina, łot. – łotewski, niem. – niemiecki, pol. – polski, psłow. – prasłowiański, ros. – rosyjski, scs. – staro-cerkiewno-słowiański, sg. – singularis, stgr. – starogrecki, stisl. – staroislandzki, stlit. – staroliteński, stpol. – staropolski, stpr. – staropruski, strus. – staroruski

Bibliografia

- Baetke W. 2006: *Wörterbuch zur altnordischen Prosaliteratur* (digital). *Vollständiges Faksimile der 1. Auflage* (Berlin 1965–1968) *zusammen mit Titelei und beiden Vorwörtern der zweiten, durchgesehenen Auflage* (Darmstadt 1976) *samt Korrekturen, erweitert um einen alphabetischen Stichwortindex aller im Wörterbuch verzeichneten altnordischen Wörter mit Flexions- und Wortklassenangaben*, bearbeitet von Hans Fix in Verbindung mit Norbert Endres und Andrej Schabalin unter Mitwirkung von Andreas Braml, Sebastian Holtzhauer, Jana Ilgner, Ann-Kathrin Müller und Fabian Schwabe, Greifswald.
- Bańkowski A. 2000: *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1: A–K, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Dunkel G.E. (red.) 2014: *Lexikon der indogermanischen Partikeln und Pronominalstamme*, cz. 1: *Einleitung, Terminologie, Lautgesetze, Bibliographie*, cz. 2: *Lexikon*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg.
- Eichner H. 1971: *Urindogermanisch -kwe 'wenn' im Hethitischen*, „Münchener Studien zur Sprachwissenschaft”, nr 29, s. 27–46.
- ÈSSÁ: *Ètimologièeskij slovar' slavànskij àzykov. Praslavànskij leksièeskij fond*, red. O.N. Trubaèev, A.F. Žuravlëv, Ž.Ž. Varbot, Nauka, Moskva 1974–.
- Gebauer J. 1970: *Slovník staročeský*, druhé, nezměněné vydání, Academia, nakladatelství Československé akademie věd, Praha (online: <https://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=GbSlov&o=slovníky>).
- Grochowski M., Kisiel A., Żabowska M. 2014: *Słownik gniazdowy partykuł polskich*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Harris C.A., Campbell L. 1995: *Historical syntax in cross-linguistic perspective*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Haspelmath M., König E. 1998: *Concessive conditionals in the languages of Europe*, [w:] J. van der Auwera (red.), *Adverbial constructions in the languages of Europe*, Mouton de Gruyter, Berlin–New York, s. 563–640.
- Kisiel A. 2012: *Polskie partykuły wyróżniające. Studium semantyczne*, Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Klemensiewicz Z. 1965: *Składnia*, [w:] Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 393–508.
- Kleszczowa K. 2015: *U źródeł polskich partykuł. Derywacja funkcjonalna, przemiany, zaniki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kleszczowa K., Szczepanek A. (red.) 2014: *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- König E. 1985: *On the history of concessive connectives in English. Diachronic and synchronic evidence*, „Lingua”, no. 66, s. 1–19.
- König E. 1986: *Conditionals, concessive conditionals and concessives. Areas of contrast, overlap and neutralization*, [w:] E.C. Traugott, A. ter Meulen, J. Snitzer Reilly, C.A. Fergusson (red.), *On conditionals*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 220–246.
- König E., Siemund P. 2000: *Causal and concessive clauses. Formal and semantic relations*, [w:] E. Couper-Kuhlen, B. Kortmann (red.), *Cause – condition – concession – contrast. Cognitive and discourse perspectives*, Mouton de Gruyter, Berlin–New York, s. 341–360.
- Krzyżyńska Z., Mika T., Słoboda A. 2015: *Składnia średniowiecznej polszczyzny*, cz. 1: *Konteksty – metody – tendencje*, Rys, Poznań.
- Malchukov A.L. 2004: *Towards a semantic typology of adversative and contrast marking*, „Journal of Semantics”, no. 21, s. 177–198.
- MEC: *Middle English Compendium* (online: <https://quod.lib.umich.edu/m/middle-english-dictionary/dictionary>, dostęp: 1 września 2023).
- Mika T., Słoboda A. 2015: *Wyrażenia funkcyjne w średniowiecznej polszczyźnie z perspektywy składniowej. Wybrane problemy badawcze*, Rys, Poznań.
- Ostrowski N. 2010: *Latvian jeb 'or' – from conditional to disjunctive conjunction*, [w:] N. Nau, N. Ostrowski (red.), *Particles and connectives in Baltic*, Vilniaus universitetas, Asociacija „Academia Salensis”, Vilnius, s. 135–150.
- Ostrowski N. 2014: *On the postponed neuter pronoun -ja in Baltic*, [w:] T. Civjan, M. Zavjalova, A. Judžentis (red.), *Baltai ir slavai: dvasinių kultūrų sankirtos / Балты и славяне: пересечения духовных культур*, Versmė, Vilnius, s. 242–253.
- Ostrowski N. 2022: *O pochodzeniu pol. ile (stpol. jele), czyli gdy etymologia spotyka składnię*, „Język Polski” CII, z. 3, s. 32–39.
- Ostrowski N. (w druku): *IE *-k^we 'and; if' in Slavic languages*, „Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis”.
- Pawelec R. (red.) 2015: *Słownik zapomnianych wyrażen funkcyjnych*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa.
- SP: *Słownik prasłowiański*, t. 1, red. F. Sławski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1974.

- Sreznevskij I.I. 1893–1912: *Materialy dlâ slovarâ drevnerusskogo âzyka po pis'mennym pamâtnikam*, t. 1–3, Izdanie Imperatorskoj Akademii Nauk, Sankt-Peterburg.
- Sstp: *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–9, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1987, t. 10–11, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 1988–2002.
- Sweetser E. 1990: *From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Traugott E.C. 1985: *Conditional markers*, [w:] J. Haiman (red.), *Iconicity in syntax*, John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, s. 289–307.
- Wackernagel J. 1942/1955: *Indogermanisch *-q^he als alte Nebensatzleitende Konjunktion*, „KZ”, nr 67, s. 1–5 (za: J. Wackernagel, *Kleine Schriften*, t. 1, Kommissionsverlag Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1955, s. 257–261).
- Watkins C. 1985/1994: *Indo-European *-k^we 'and' in Hittite*, [w:] H.M. Ölbeg, G. Schmidt (red.), *Sprachwissenschaftliche Forschungen. Festschrift für Johann Knobloch*, Institut für Sprachwissenschaft, Innsbruck, s. 491–497 (za: C. Watkins, *Selected writings*, t. 1: *Language and linguistics*, red. L. Oliver, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck 1994, s. 200–206).
- West M.L. 2011: *Old Avestan syntax and stylistics: with an edition of the texts*, De Gruyter, Berlin.

Summary

On the origins of the concessive conjunction *aczkolwiek*

Keywords: historical syntax, etymology, complex sentences, language changes.

The aim of the article is to answer the question why the concessive conjunction *aczkolwiek* (from Old Pol. *acz* ‘if; though’) looks like an indefinite pronoun, e.g. *cokolwiek* ‘whatever’. In other words, what do condition, concession, and indefiniteness have in common? Universal concessive conditionals that combine some features of conditional and concessive sentences were used as the starting point.